

Ławecka, Dorota

Fortyfikacje w północnej Mezopotamii we wczesnym okresie epoki brązu

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 66-73

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Fortyfikacje w północnej Mezopotamii we wczesnym okresie epoki brązu (Pl. 28-32)

Po okresie cywilizacyjnego regresu, jaki – jak się wydaje – nastąpił pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. wraz z upadkiem kultury Uruk, północna Mezopotamia we wczesnym okresie epoki brązu przeżywa czasy ponownego rozwoju. Stopniowo zwiększa się gęstość sieci osadniczej, zmienia jej struktura, powstają coraz rozleglejsze miasta, a w nich monumentalne pałace i świątynie; odnajdujemy świadectwa zróżnicowania zawodowego i majątkowego społeczeństwa oraz stosowania różnorodnych technik administracyjnych. Przejawem tych zmian, które mają swoje apogeum na początku drugiej połowy III tys. p.n.e. są również niejednokrotnie imponujące i otaczające duży (do około stu hektarów) obszar fortyfikacje. Pochodzą one przede wszystkim z dorzecza Chaburu, a więc z rejonu, który odgrywał ważną rolę w rozwoju północnej Mezopotamii w omawianym okresie.

Pierwsze znane nam umocnienia obronne pochodzą z początków trzeciego tysiąclecia p.n.e. (okres WDI/II)¹. Podczas prowadzenia prac ratunkowych związanych z budową tamy na Chaburze na południe od Al-Hasaka odkryto kilka obronnych osiedli, otoczonych pojedynczym ceglany murem (pl. 28). Wydaje się, że najwcześniejsze, niezbyt jeszcze imponujące fortyfikacje powstały na stanowiskach pełniących wyspecjalizowaną funkcję, związaną z gromadzeniem, przechowywaniem, a być może również handlem zbożem.

Już w najstarszej warstwie stanowisko Tell 'Atij zostało otoczone murem obronnym o wysokości co najmniej 4 m i szerokości około 2,5 m (pl. 30.1)². W warstwie tej, datowanej na okres Leilan IIIc znaleziono również malo-

waną ceramikę Niniwa 5³. Ceramika Niniwa 5 (w tym jeden fragment z dekoracją malowaną) została znaleziona także – niestety poza kontekstem – na Tell Kerma, kolejnym stanowisku „spichlerzowym”⁴. Najwcześniejszą z odkrytych konstrukcji jest mur o grubości ponad pięciu metrów, zbudowany z cegieł i dużych bazaltowych kamieni; zdaniem autorki raportu mógł on stanowić część systemu obronnego stanowiska⁵. Wydaje się prawdopodobne, że umocnienia te pochodzą z tego samego okresu co mur obwodowy odkryty na Tell 'Atij. W późniejszym okresie wierzchołek Tell Kerma został otoczony grubymi murami, które być może otaczały duży kompleks magazynowy⁶. Również w pochodzącej z wczesnego okresu Niniwa 5, najstarszej (15) warstwie sondażu stratygraficznego na cytadeli w Tell Knedij odkopano pozostałości masywnego muru, który mógł być częścią fortyfikacji osiedla, zajmującego w tym czasie powierzchnię około 4 hektarów⁷. W północno-wschodniej części stanowiska znajdował się sektor budowli o charakterze spichlerzy⁸.

We wczesnym okresie epoki brązu w dolinie Chaburu na południe od Al-Hasaka istniały jedynie niewielkie osiedla, o powierzchni nie przekraczającej 10 ha. Późniejsze niż wcześniej opisane, pochodzące z okresu WDII umocnienia obronne kilkunastu hektarowego stanowiska Tell Bderi również nie są imponujące: składają się z niespełna trzymetrowej szerokości muru i przylegającej do niego niewielkiej skarpy (glacis); odkryto również bramę ze ścianami w przejściu wyłożonymi niezdobionymi ortostatami (pl. 30.2)⁹. W Tell Melebiya, drugim większym osiedlu na tym terenie nie odkryto pozostałości fortyfikacji. Po-

¹ O ile chronologia względna północnej Mezopotamii w III tysiącleciu (oparta przede wszystkim o sekwencje ceramiczne z wielu stanowisk) ma już dość solidne podstawy i nie budzi większych wątpliwości, o tyle próby jej odniesienia do podziałów przyjętych na południu i ustalenia dat bezwzględnych są ciągle w pewnym zakresie przedmiotem dyskusji. Najnowsza próba periodyzacji, do której się odwołuję w niniejszym artykule (wg PFÄLZNER 1988, fig. 1, p. 70) została przedstawiona w tabeli na str. 70. W niniejszym artykule istotna jest przede wszystkim chronologia względna, a daty kalendarzowe mogą mieć znaczenie jedynie orientacyjne. Ponieważ nie został jeszcze wypracowany ogólnie przyjęty system wewnętrznego podziału epoki brązu w północnej Mezopotamii, posługuję się tutaj (jak wielu innych autorów) periodyzacją południową, zdając sobie sprawę z jej nieadekwatności. Okres wczesnodynastyczny określamy skrótem WD.

² FORTIN 1995, p. 40sq.

³ *Ibidem*, p. 36.

⁴ SAGHIEH 1991, p. 172, fig. 7a-c.

⁵ *Ibidem*, p. 173.

⁶ *Ibidem*, p. 174.

⁷ KLENGEL-BRANDT et al. 1996, p. 57; 1998, p. 80. Warstwy 12-15 uważane są za współczesne Leilan IIIa/b i Raqa'i 4-7 (KLENGEL-BRANDT et al. 1996, p. 57sq.).

⁸ KLENGEL-BRANDT et al. 1997, p. 47sq.; 1998, p. 78-80.

⁹ PFÄLZNER 1990, p. 66-68. Ceramika ze starszych warstw nie została opublikowana. W jednym z artykułów na temat Tell Bderi P. Pfälzner pisze, że z umocnieniami obronnymi związana jest ceramika, wśród której występują ryte skorupy Niniwa 5 i typu „Metallic ware” (id. 1989-1990, p. 218), co wskazuje na schyłkowy okres Niniwa 5 (Raqa'i 3, Leilan IIIc), a więc – według periodyzacji tegoż autora – na okres WDII.

nieważ jednak stanowisko zostało prawdopodobnie w dużej części zniszczone przez rzekę (według M. Lebeau miało ono w okresie największego rozkwitu w okresie WDIII formę okrągłą o średnicy około 300 m i powierzchni 7 hektarów), autorowi wydaje się prawdopodobne, że fortyfikacje owe istniały, ale również uległy erozji¹⁰. Za istnieniem murów obronnych przemawia sposób rozplanowania osiedla, zwartość zabudowy, a także do pewnego stopnia jego wielkość. Umocnienia Tell Bderi są raczej skromne; w porównaniu z nimi zadziwiają swoim wyglądem potężne fortyfikacje badanego przez polską misję archeologiczną niewielkiego stanowiska Tell Rad Shaqrah, otaczające obszar o średnicy zaledwie około stu metrów. Fortyfikacje te mają niejednorodny charakter; składają się z dobudowywanych kolejno „segmentów” o zróżnicowanej konstrukcji. W miejscu ich przecięcia (sektor B) miały u podstawy szerokość około dziesięciu metrów i składały się z ceglano-kamiennego muru, do którego przylegała od zewnątrz skarpa złożona z ziemi, popiołów i trzech warstw dużych kamieni (pl. 31.1)¹¹. Określenie momentu powstania tej konstrukcji wymaga dalszych badań nad ceramiką; wydaje mi się jednak prawdopodobne, że zostały one wzniesione nieco później niż mur obronny w Tell Bderi. Zestawienie potężnych umocnień z małym, zamkniętym wewnątrz nich obszarem jest zaskakujące. To założenie jak do tej pory nie ma analogii na innych stanowiskach i jest prawdopodobnie związane z nieznaną nam, specyficzną funkcją osiedla.

Duże, na ogół ufortyfikowane miasta powstają w północnej części dorzecza Chaburu. Początkowo otaczano fortyfikacjami cytadele, na których znajdowały się ważne budowle i centra administracyjne. I tak na przykład w Tell Chuera otoczono murem o szerokości sześciu metrów obszar o powierzchni około 22 ha¹². Górne miasto w Tell Leilan o powierzchni około 15 ha okalał dwumetrowej szerokości mur wzniesiony w okresie Leilan IIa (WDII/IIIa)¹³. Cytadela w Tell Beidar (18 ha) została otoczona co najmniej siedmiometrowej szerokości wałem,

a następnie murem o nieznannej jeszcze szerokości. Sądząc z wyposażenia wkopanych we wcześniejszy wał pochówków pochodzą one z okresu WDII, co stanowi *terminus ante quem* dla owych umocnień¹⁴. W Tell Mozan mur obronny otaczający cytadelę (około 18 ha) ma ponad 8 m szerokości (nie uchwycono lica wewnętrznego) i w miejscu sondażu zachowany jest do wysokości co najmniej pięciu metrów. Od zewnątrz otacza go skarpa (glacis) lub fosa (pl. 31.2)¹⁵. Na skarpie znaleziono warstwę śmietniskową zawierającą między innymi gliniane zamknięcia drzwi z odciskami pieczęci cylindrycznych, wydatowane przez autorów publikacji na okres WDIII lub koniec WDII¹⁶; wydaje się więc, że fortyfikacje nie mogły powstać później niż okres WDIII. Umocnienia obronne dużych miast, otaczające obszar o powierzchni nawet do 100 ha powstają natomiast na przełomie okresów wczesnodynastycznego i akadyjskiego. W tym okresie (Leilan IIb) Tell Leilan (o powierzchni 90-100 ha) otoczono imponującą kazamatową konstrukcją ograniczoną przez dwa wzniesione w odstępie jednego metra koncentryczne mury o szerokości ośmiu metrów każdy¹⁷. Wtedy to prawdopodobnie zostało otoczone murem obronnym dolne miasto o powierzchni około 60 ha w Tell Chuera¹⁸. Stanowisko to jest największym z kilkunastu z grupy stanowisk typu „Kranzhügel” – założeń na planie koła, z podwójną linią murów obronnych widocznych do dziś w terenie. Zewnętrzny mur okala tzw. dolne miasto, wewnętrzny zaś – biegnie wokół górującej nad otoczeniem cytadeli (pl. 31.3a). Chociaż stanowiska te pochodzą zapewne z okresu przedakadyjskiego, ich datowanie jest niejasne, bowiem jedynie na dwóch z nich (Tell Chuera i Tell Beidar) prowadzone są prace wykopaliskowe, a nawet w tych przypadkach datowanie jest trudne¹⁹. Interesujące jest, że jeżeli uznać Mari za tego typu osiedle (co nie jest jeszcze udowodnione, ale prawdopodobne) miasto to byłoby największym ze wszystkich znanych (ponad 250 ha powierzchni) i najbardziej na południe wysuniętym tego typu założeniem (pl. 31.3b)²⁰. Wszystkie poza Mari stano-

¹⁰ LEBEAU 1993, p. 41sq.

¹¹ BIELIŃSKI 1992, p. 78-81; 1993, *passim*; 1994, p. 163-167.

¹² Na cytadeli w Tell Chuera odkopano pałac (F), którego zachodnią ścianę tworzy opisany powyżej mur, uważany za mur obronny cytadeli. Jak na to wskazują wyniki prac w sondażu stratygraficznym w pobliżu muru, stał on już w okresie Chuera IC (ORTHMANN 1994, p. 121sq.), a więc zgodnie z periodyzacją Pfälznera – na przełomie okresów WDII i IIIa.

¹³ WEISS et al. 1993, p. 998.

¹⁴ BLUARD 1994, p. 13.

¹⁵ BUCELLATI, KELLY-BUCELLATI 1988, p. 61-64.

¹⁶ *Ibidem.*, p. 58sq.

¹⁷ BLUARD 1994, p. 999.

¹⁸ Nie stwierdzono jednoznacznie, kiedy wybudowano mur obronny dolnego miasta. W sondażach przeprowadzonych w dzielnicy mieszkalnej w północno-zachodniej części stanowiska dotarto do calca. Najstarsze znaleziska pochodzą z (póź-

nego?) okresu WDIII (ORTHMANN 1986, p. 66-69). Nie jest to argument rozstrzygający, bowiem wcześniejsza zabudowa mogła być zlokalizowana w innej części dolnego miasta, ale wydaje się prawdopodobne, że fortyfikacje zewnętrzne powstały, podobnie jak w Tell Leilan, w schyłkowym okresie WDIII lub na początku okresu akadyjskiego.

¹⁹ W trakcie badań powierzchniowych na Tell Malhat ed Deru znaleziono ceramikę, pochodzącą ze schyłkowego okresu Niniwa 5 (WDII; KÜHNE 1983, fig. 3d-j). Z innych stanowisk brak szczegółowych danych nawet jeśli chodzi o znaleziska powierzchniowe. Na powierzchni prawie wszystkich stanowisk typu „Kranzhügel” znaleziono ceramikę typu „Metallic ware”, występującą od okresu WDII do okresu akadyjskiego, wszystkie zaś z nich były – zdaniem autorów TAVO – zasiedlone w okresie WD (FINKBEINER et al., 1988).

²⁰ MARGUERON 1991, fig. 4.

wiska typu „Kranzhügel” tworzą zwartą przestrzennie grupę i leżą w dorzeczu Chaburu (lub nieco bardziej na zachód) oraz w okolicach Džebel Abd al Aziz (pl. 29).

Prześledzenie procesu powstawania fortyfikacji jest trudne ze względu na zbyt małą ilość informacji, dotyczących okresów ich powstawania. Najstarsze znane nam obecnie umocnienia obronne pochodzą niewątpliwie z początków III tysiąclecia p.n.e. (WDI/II), z okresu występowania ceramiki Niniwa 5 z dekoracją malowaną (Tell 'Atij) lub rytą (Tell Knedij). Znamy je na razie jedynie z niewielkich stanowisk, z terenu doliny Chaburu na południe od Al-Hasaka, co może być jednak związane z obecnym stanem badań; małe stanowiska na terenach poza obszarami badań ratunkowych są jedynie sporadycznie obiektami badań wykopaliskowych. Mury te otaczają niewielkie osiedla, między innymi stanowiska o wyspecjalizowanej, związanej z handlem zbożem funkcji, takie jak Tell 'Atij czy Tell Kerma. Tell Bderi, osiedle o nieco większej powierzchni zostało otoczone murem obronnym w okresie WDII. Również nie później niż w okresie WDII powstają pierwsze fortyfikacje na cytadelach dużych stanowisk typu miejskiego. Umocnienia obronne otaczające duże, kilkudziesięciohektarowe miasta można natomiast datować na schyłek okresu WDIII lub okres akadyjski. O ile pierwsze mury obronne są prostymi konstrukcjami, o tyle fortyfikacje późniejsze bywają skomplikowanymi założeniami, składającymi się z potężnych murów, a niejednokrotnie również fosy lub skarpy. Natomiast w północnym Iraku najwcześniejsze znane nam do tej pory umocnienia obronne nie są wcześniejsze niż koniec okresu wczesnodynastycznego. Dopiero pod koniec okresu WDIII lub w okresie akadyjskim powstają mury obronne w Tell Jikan i Tell Taya²¹, a w okresie akadyjskim – w Niniwie. Sytuacja taka może jednak wynikać z mniejszego stopnia zaawansowania badań w tym rejonie, lub z braku zagrożeń, występujących w północno-zachodniej Mezopotamii we wcześniejszym okresie.

Umocnienia obronne w Tell Jikan składają się z kamiennego muru, pierwotnie co najmniej trzymetrowej wysokości otoczonego od zewnątrz fosą (około 7 m głębokości i nie mniej niż 8 m szerokości)²². Fortyfikacje cytadeli w Tell Taya wzniesiono w najwcześniejszej IX warstwie (pl. 32.1-2). Podstawę stanowiła kamienna ściana trzymetrowej wysokości, na której wzniesiono ceglany mur zachowany do wysokości dwóch metrów. Pierwotna jego grubość (1,6 m) została podwojona w war-

stwie VIII przez dodanie zewnętrznego pierścienia muru. Od wewnątrz konstrukcję wzmocniono występami długości dwóch metrów. Przestrzeń zamknięta wewnątrz była niewielka – okrągły mur chronił obszar o średnicy czterdziestu metrów²³. Również fortyfikacje dolnego miasta powstały w okresie Taya IX. Nieregularna linia umocnień przebiega w odległości 50-100 m od cytadeli, nie obejmuje jednak swym zasięgiem całego miasta, a jedynie jego niewielką część o powierzchni około 5 ha²⁴. W trakcie wzniesionych ostatnio wykopalisk w Niniwie, w północno-wschodniej części wzgórza Kujundżyk odkryto zbudowany z wapiennych bloków, szeroki na około 1,7 m mur obronny, pochodzący z okresu akadyjskiego²⁵. Natomiast datowanie murów miejskich w Aszur, które według listy królewskiej zostały zbudowane przez Uszpię, jednego z pierwszych władców tego miasta, jest kwestią sporną. Według B. Hroudy pochodzą one z końca okresu WD lub z okresu akadyjskiego²⁶. Kolejnymi – sądząc z ich ukształtowania – ufortyfikowanymi miastami w rejonie Džebel Sindżar były *telle*: Hadhail, Hamoukar i Tell Koshi. Wbrew wcześniejszemu datowaniu, w trakcie nowych badań powierzchniowych na Tell Koshi nie znaleziono ceramiki wcześniejszej niż okres akadyjski²⁷. Według H. Weissa, który prowadził badania powierzchniowe na Tell Hamoukar, istniało tam osadnictwo w okresach Leilan III i (na dużym obszarze) Leilan II; okres II reprezentowany jest także na Tell Hadhail²⁸. Jest więc prawdopodobne, że stanowiska te były w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. dużymi, ufortyfikowanymi miastami; bardziej precyzyjnych informacji mogą dostarczyć jedynie prace wykopaliskowe. Jak wynika z informacji pochodzących z Tell Taya, gdzie jedynie niewielki fragment ponad stuhektarowego miasta otoczony był – niezbyt zresztą imponujących rozmiarów – murem, oraz z Tell al-Hawa, osiedla (o powierzchni przekraczającej w okresie akadyjskim 60 ha) położonego na północny wschód od Džebel Sindżar, prawdopodobnie nie wszystkie duże miasta otoczone były fortyfikacjami. W profilach współczesnego kanału, przecinającego stanowisko nie zauważono śladów umocnień obronnych²⁹.

Nasuwa się pytanie, z jakiego powodu wznoszono tak imponujące niekiedy konstrukcje. Wskazanie zagrożeń, które doprowadziły do ich powstania jest trudne ze względu na znikomą znajomość historii politycznej regionu spowodowanej niewielką liczbą dokumentów pisanych. Poza możliwością lokalnych konfliktów (rejon ten

²¹ Tell Jikan jest znajduje się w dolinie Tygrysu na północ od Eski Mosul, Tell Taya – ok. 50 km na zachód od Mosulu.

²² FUJII 1987, p. 36.

²³ READE 1982, p. 73.

²⁴ *Ibidem*, 1971, p. 88, 94, pl. XXIV; 1973, p. 157.

²⁵ McMAHON 1998, p. 8-12.

²⁶ HROUDA 1979, p. 286.

²⁷ Badania powierzchniowe prowadzone pod kierunkiem Ch. Kempinsky, NASHEF 1990, p. 277.

²⁸ WEISS 1983, p. 44, 47.

²⁹ BALL 1990, p. 15.

był zamieszkiwany zarówno przez ludność huryccką jak i zachodniosemicką i zapewne – oprócz ludności osiadłej – penetrowany był także przez plemiona koczownicze) wspomnieć należy również o ewentualnym zagrożeniu ze strony władców z południa Mezopotamii.

Nomadowie byli postrzegani negatywnie przez osiadłych mieszkańców miast. Jeden z tekstów z końca III tys. p.n.e. określa ich jako ludzi nie znających zakazów, którzy co prawda posiadali jakieś ludzkie instynkty, ale poza tym mieli inteligencję równą psiej i małpi wygląd³⁰. Dzisiaj wiemy, że stosunki pomiędzy ludnością osiadłą i koczowniczą były bardziej skomplikowane i oparte na ogół na wzajemnej zależności i wymianie towarów i usług, a nie wyłącznie wrogości. Pomimo to jest bardzo prawdopodobne, że nomadowie w omawianej epoce, z której zresztą nie posiadamy zbyt wielu przekazów pisanych na ich temat, stanowili niekiedy zagrożenie dla ludności osiadłej, zwłaszcza dla ich wypełnionych ziarnem spichlerzy. Były to jednak zapewne najazdy niewielkich grup, a nie zorganizowanej armii. Być może z powodu zagrożenia ze strony nomadów wzniesiono najwcześniejsze mury obronne otaczające spichlerze w Tell 'Atij i Tell Kerma, czy też w innych osiedlach w dolinie Chaburu na południe od Hassake leżących w strefie granicznej pomiędzy terenami intensywnie wykorzystywanymi rolniczo a stepem³¹. Mury te nie były wystarczająco masywne, aby obronić mieszkańców przed najazdem zorganizowanej armii. Nie ma też powodu, by zakładać, że był to okres niestabilności politycznej i że takie najazdy miały miejsce. Do odparcia ataków koczowników nie były potrzebne wielometrowej grubości, potężne fortyfikacje.

Innym zagrożeniem, które przychodzi na myśl są ewentualne konflikty lokalne. Omawiany obszar, jak wynika z dotychczas odkrytych tekstów był zamieszkiwany przez co najmniej dwie grupy ludności: Hurytów i zachodnich Semitów. Wydaje się, że nie tylko Ebla i Mari były pod koniec okresu wczesnodynastycznego miastami-państwami, rządzonymi przez lokalnych władców. Teksty z Ebli informują nas, że miasto Nagar (które być może należy identyfikować z Tell Brak leżącym w dorzeczu Chaburu) również było królestwem. W traktacie handlowym pomiędzy Eblą a miastem Abarsal, które lokalizuje się na wschód od Eufratu, być może również w dorzeczu Chaburu, wymienia się zarówno władcę tego miasta, jak i listę zależnych od niego osiedli³². Także nieco późniejsze,

pochodzące z okresu akadyjskiego inskrypcje z Tell Mozan (które kryje w sobie pozostałości starożytnego miasta Urkisz, jednego z najważniejszych miast hurycckich) podają nam imiona pary królewskiej, rezydującej zapewne w częściowo już odsłoniętym przez archeologów pałacu³³. O istnieniu ośrodków władzy lokalnej w innych miastach, takich jak Tell Chuera czy Tell Leilan świadczą odkrywane pozostałości monumentalnego budownictwa, dużych spichlerzy i świadectwa istnienia centralnej administracji. Dodatkowym powodem budowania umocnień obronnych na cytadelach miast (poza względami bezpieczeństwa) mogła być chęć oddzielenia budowli o charakterze publicznym i miejsca zamieszkania elity od zamieszkane go przez zwykłych ludzi dolnego miasta. Poza sugerowanym konfliktem pomiędzy Mari i Eblą o podział stref wpływów nie wiemy na razie nic o sytuacji politycznej w północnej Mezopotamii, jednak z innych rejonów Bliskiego Wschodu wiadomo, że istnienie rozwijających się dynamicznie miast-państw często prowadzi do konfliktów (także zbrojnych) pomiędzy nimi.

Inną jeszcze przyczyną mogło być zagrożenie zewnętrzne. Eanatum w swoich inskrypcjach dwukrotnie (między innymi na Steli Sępów) wspomina o pokonaniu Subartu; mowa jest również o zwycięstwie nad Kisz, Akszak i Mari³⁴. Obecnie uważa się jednak, w przeciwieństwie do starszych tłumaczeń i interpretacji, że Eanatum nie wyprawił się na udany podbój północnych terenów, a jedynie odparł atak wrogiej koalicji Mari, Elamu i Subartu na własnym terytorium³⁵. Nazwa Subartu (choć kwestia ta jest ciągle dyskusyjna) może odnosić się do północno-zachodniej Mezopotamii³⁶. Jeżeli przyjmiemy tę wersję, oznacza to, że północ dysponowała wartą wzmianki w inskrypcji królewskiej siłą militarną. Jeżeli Subartu prowadziło agresywną politykę zagraniczną, to musiało być również przygotowane na odparcie ewentualnej agresji na własnym terenie. W jednej z kopii inskrypcji Naram-Sina Subartu opisane zostało jako teren rządzony przez niezależnych władców (*ensi₂-ensi₂*)³⁷.

Innym władcą z południa, niewątpliwie zainteresowanym północą był poprzednik Sargona akadyjskiego, Lugalzaggesi. Twierdzi on, że uczynił bezpiecznymi drogi wzdłuż Tugrysu i Eufratu od Morza Dolnego do Górnego³⁸; trudno jednak określić, co kryje się za tym sformułowaniem i czy ów król, przywracając bezpieczeństwo na szlakach, uciekał się do szerzej zakrojonych akcji zbroj-

³⁰ SCHWARTZ 1995, p. 250.

³¹ Być może również dla obrony przed koczownikami wzniesiono (w schyłkowym okresie kultury Niniwa 5, WDII) mur obwodowy otaczający niewielki, kilkudziesięciometrowej średnicy obszar na szczycie Tell Kashkashuk, położonego kilkanaście kilometrów na północny zachód od Al-Hasaka (SULEIMAN, TARAQJI 1995, p. 178.

³² MILANO 1995, p. 1227sq.

³³ BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1995-96, *passim*.

³⁴ COOPER 1986, p.37 (La 3.1) i 43 (La 3.7). W tekście La 3.5 (ibidem, p. 42 = SOLLBERGER, KUPPER 1971, p. 59sq., IC5b: VI6-VII2) wspomina również o pokonaniu Mari.

³⁵ MICHAŁOWSKI 1986, p. 136.

³⁶ *Ibidem*, *passim*.

³⁷ *Ibidem*, p. 136, 140.

³⁸ SOLLBERGER, KUPPER 1971, p. 94 (IH2b:II3-25).

nych. Brany jest jednak pod uwagę przez różnych autorów jako ewentualny sprawca zniszczeń w Mari i Tell Brak. Bezpośrednio po nim (i to wydaje się nie ulegać żadnej wątpliwości) w rejony północne wyprawiają się władcy dynastii akadyjskiej. Ich zbrojne najazdy prowadzą do częściowego przynajmniej podboju terenów północnych; w rejonie Chaburu najważniejszym ośrodkiem ich władzy było Tell Brak. Dobrze znane są inskrypcje władców akadyjskich, zwłaszcza Sargona i Naram-Sina mówiące o ich wyprawach na północ. Zgodnie z przekazami pisany Sargon dotarł aż do Morza Śródziemnego, podporządkowując sobie teren obejmujący Mari, Yarmuti, Eblę aż do Lasu Cedrowego (Amanus) i Gór Srebrnych (Taurus?)³⁹. Jeśli przyjmiemy, że nazwa Subir odnosi się do północno-zachodniej Mezopotamii, to właśnie tego rejonu mógł dotyczyć fragment kroniki Sargona, w którym mowa jest o tym, że armia Subartu zaatakowała tego władcę i zmusiła do akcji zbrojnej. Sargon wciągnął wrogów w zasadzkę i całkowicie ich pokonał, a zdobyte łupy odesłał do Agade⁴⁰. Również Naram-sin wyprawiał się przeciwko Ebli i Armanum. W jednej ze swoich inskrypcji pisze, że namiestnicy Subartu i władcy górnych krain („seigneurs des hautes contrées”) złożyli mu trybut⁴¹. Naram-Sin, o czym świadczy inskrypcja naskalna z Pir Hussein wyprawiał się również w rejon Diyarbakir w pobliżu bogatych w surowce terenów w rejonie Ergani Maden⁴². Obecność Akadyjczyków w Tell Brak nie podlega dyskusji – świadczy o tym chociażby pałac-fort wzniesiony przez Naram-Sina. Stacjonował tam prawdopodobnie garnizon żołnierzy; znale-

ziono w nim także inskrypcje wotywnie Rimusza⁴³. Również Niniwa w okresie panowania dynastii akadyjskiej musiała znajdować się pod wpływem czy też we władaniu Akadyjczyków, skoro z inskrypcji Szamszi-Adada dowiadujemy się, że Manisztusu wznosił kaplicę w świątyni Isztar w tym mieście. Z okresu akadyjskiego pochodzą również dwie inskrypcje znalezione w świątyni Isztar w Aszur: niejakiego Ititi, prawdopodobnie zarządcy miasta Aszur, informującego nas o złożeniu w darze łupu zdobytego w Gaszur oraz Azuzu (prawdopodobnie również jednego z zarządców miasta), który w swojej inskrypcji dedykacyjnej nazywa siebie sługą króla Kisz, Manisztusu⁴⁴. O tym, że czasy były niepewne świadczyć mogą zarówno ślady zniszczeń, opuszczenie niektórych stanowisk właśnie w okresie akadyjskim, jak i ukryte pod podłogami pomieszczeń w Tell Brak i Tell Taya „skarby”, zawierające cenne przedmioty ukryte przez właścicieli prawdopodobnie w obliczu zagrożenia. Ich obecność wśród pozostałości archeologicznych świadczy o tym, że ich właścicielom nie udało się powrócić do miejsc ich ukrycia⁴⁵.

Zainteresowanie władców południowomezopotamskich mogło wiązać się z chęcią opanowania szlaków handlowych i uzyskania bezpośredniego dostępu do źródeł surowców, zarówno w Anatolii, jak i zachodniej Syrii. Ze względu na trudności w datowaniu nie możemy na razie w sposób precyzyjny rozdzielić warstw z końca okresu wczesnodynastycznego i początków okresu akadyjskiego, ale można przypuszczać, że powstanie najpotężniejszych fortyfikacji mogło również wiązać się z zagrożeniem z południa.

Tabela: Północna Mezopotamia – periodyzacja (wg PFÄLZNER 1998, fig. 1, p. 71).

Okres („Früh-Gazira”)	Tell Bderi	Tell Chuera	Tell Brak	Tell Leilan	Tell Raqa’i	Pd. Mezopotamia	Daty kalendarzowe
IVb			Ur III			Ur III	2200/2100-2000
IVa		IE	Akkad			Akkad	2300-2200/2100
IIIb	13-16	ID	późny okres WDIII	I Ib		WDIIIb	2500/2400-2300
IIIa	20-14	IC		IIa	2	WDII/IIIa	2700/2600-2500/2400
II	25-21	IB		III d	3	WDII	2850/2750-2700/2600
I	I			III c III b III a	4 5-7	WDI/II	3000-2850/2750

³⁹ *Ibidem*, p. 97-99.

⁴⁰ WEISS 1983, p. 49.

⁴¹ SOLLBERGER, KUPPER 1971, p. 106sq.

⁴² GELB, KIENAST 1990, p. 92sq.; MICHAŁOWSKI 1993, p. 83sq. O wyprawach Naramsina do Anatolii świadczyć może również przedstawienie na przypisywanej temu władcy steli z An-Nasiriya; jedna z postaci niesie w ręce (prawdopodobnie jako trybut) naczynie typu *depas*, charakterystyczne dla terenów anatolijskich (KONTANI 1995, p. 124, fig. 2:3).

⁴³ MICHAŁOWSKI 1993, p. 79sq.

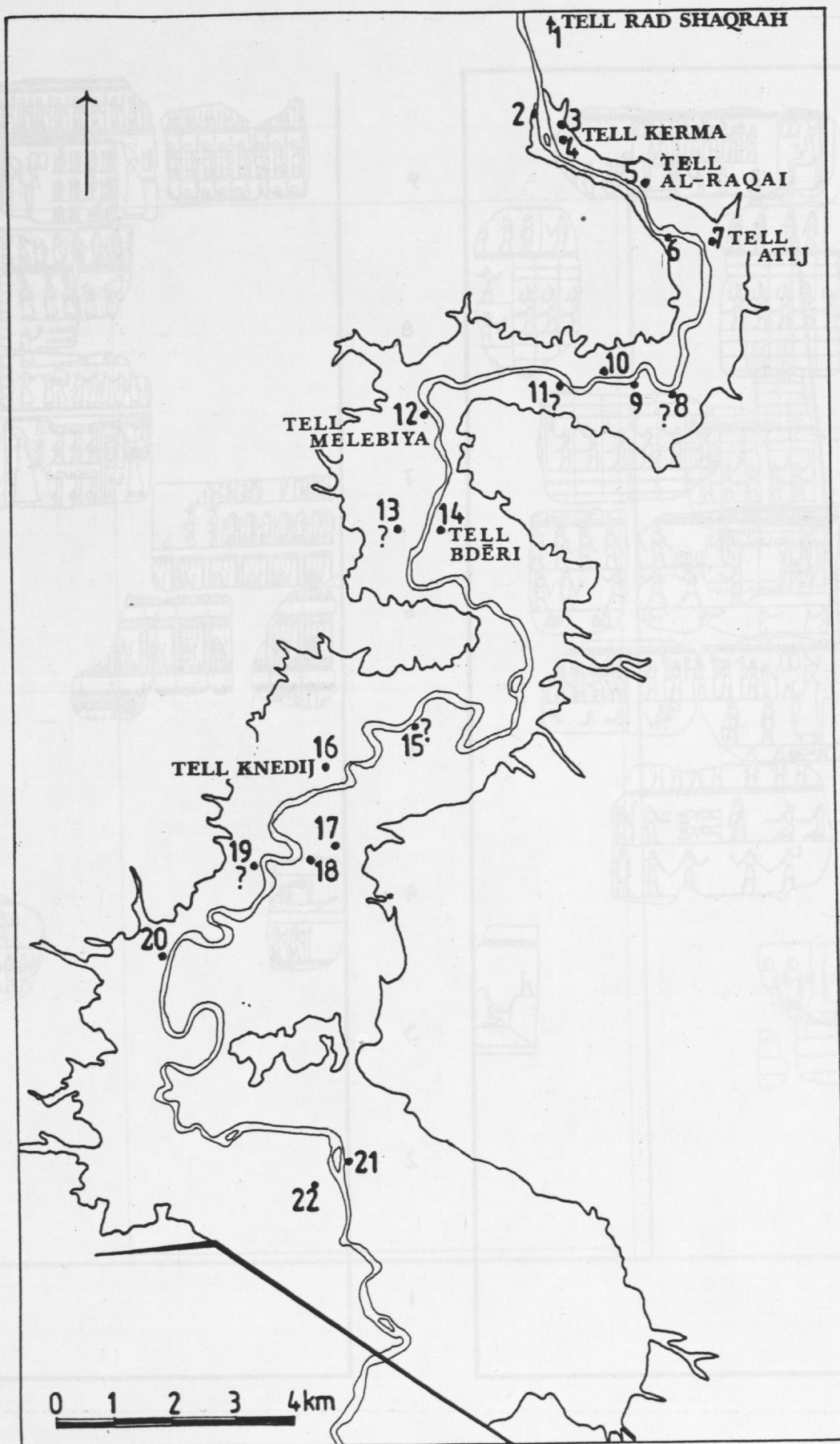
⁴⁴ GRAYSON 1987, p. 7sq.

⁴⁵ MATTHEWS 1994, p. 295. Podobne skarby, pochodzące z końca okresu WDIII lub z okresu akadyjskiego znaleziono także w Mari (słynny ‘Skarb z Ur’) oraz w Tell Asmar i Chafadzy, również na rubieżach imperium akadyjskiego; skarby tego typu nie są znane z centralnej jego części (*ibidem*, p. 295-297, 299).

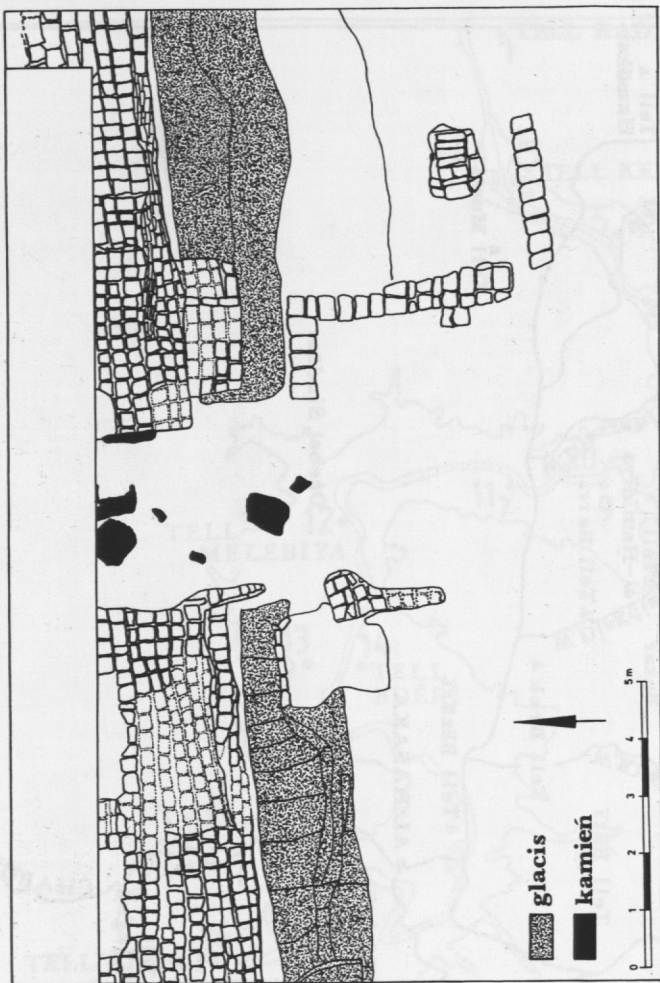
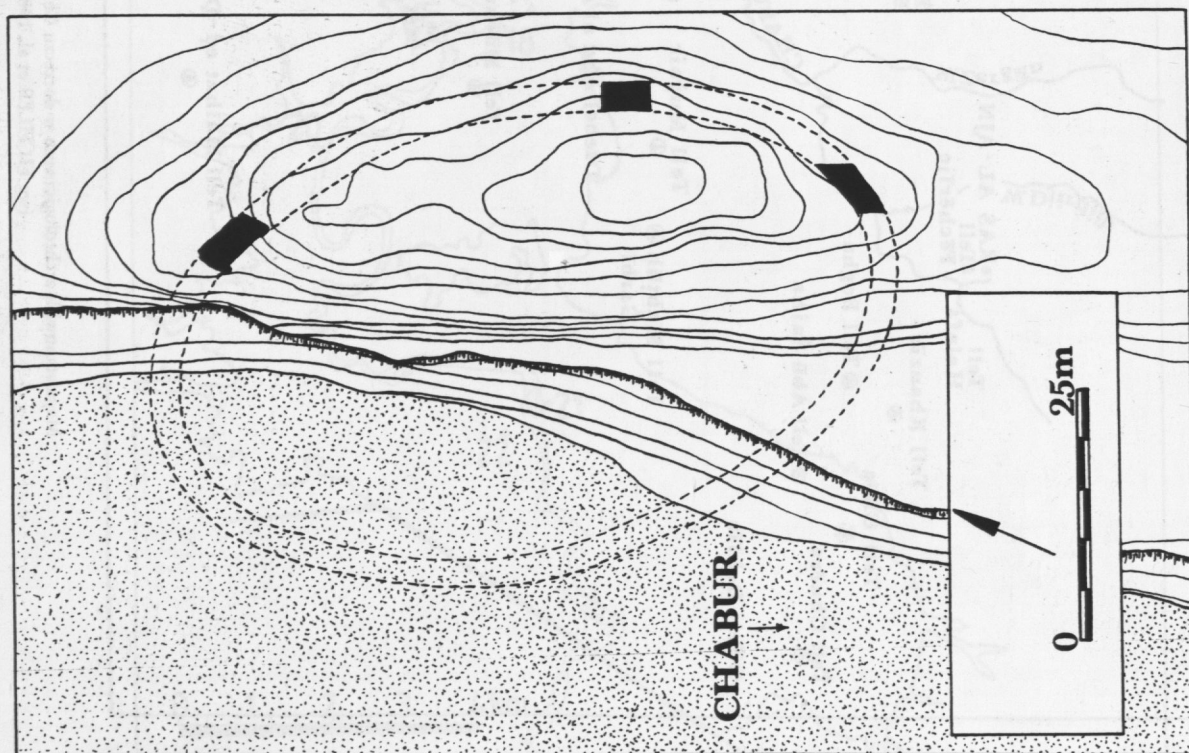
Literatura

- BALL W.
1990 *Tell al-Hawa and the Development of Urbanization in the Jazira*, Al-Rafidan XI, p. 1-28
- BIELIŃSKI P.
1992 *The First Campaign of Excavations on Tell Rad Shaqrah (Hasake Southern Dam Basin)*, PAM III, Reports 1991, p. 77-85
1993 *Tell Rad Shaqrah 1992 – Piąty sezon badań w północnowschodniej Syrii*, Raporty Wykopaliskowe IV, 1992, p.127-135
1994 *Tell Rad Shaqrah 1993*, Raporty Wykopaliskowe V, 1993, p. 162-172
- BLUARD Ch.
1994 *Tell Beydar: Compte rendu des activités d'une mission européenne en Syrie orientale*, Orient Express 1, p. 12-14
- BUCELLATI, KELLY-BUCELLATI G.
1988 *M.Kelly-Bucellati, Tell Mozan, Mozan 1, The Soundings of the First Two Seasons*, [Bibliotheca Mesopotamica], vol.20, Malibu
1995-96 *M.Kelly-Bucellati, The Royal Storehouse of Urkesh: The Glyptic Evidence from the Southwestern Wing*, AfO 42/43, p. 1-32
- EICHLER S. *et al.*
1985 *Tall Al-Hamidiya 1*, Vorbericht 1984, Göttingen
- FINKBEINER U. *et al.*
1988 *Mesopotamien, Frhdynastische Zeit*, Tübinger Atlas der Vorderen Orients BII7, Wiesbaden
- FORTIN M.
1995 *Rapport préliminaire sur la cinquième campagne à Tell 'Atij et la quatrième à Tell Gudedda (printemps 1993)*, Syria 72, p. 23-53
- FUJII H.
1987 *Working Report on First Season of Japanese Archaeological Excavation in Saddam Dam Salvage Project*, in: *Researches on the Antiquities of Saddam Dam Basin Salvage and other Researches*, Baghdad, p. 33-49
- GELB I.J., KIENAST B.
1990 *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v.Chr.*, Stuttgart
- GRAYSON A.K.
1987 *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia B.C. (to 1115 B.C.)*, Toronto-Buffalo-London
- HROUDA B.
1979 *Some Remarks on the Earliest History of the Assur Temple in Assur*, Sumer 35, p. 286-281 (!)
- KLENGEL-BRANDT E. *et al.*
1996 *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen des Vorderasiatischen Museums auf Tall Knedig/NO Syrien, Ergebnisse der Kampagnen 1993 und 1994*, MDOG 128, p. 33-67
1997 *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen des Vorderasiatischen Museums auf Tall Knedig/NO Syrien, Ergebnisse der Kampagnen 1995 und 1996*, MDOG 129, p. 39-87
1998 *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen des Vorderasiatischen Museums auf Tall Knedig/NO Syrien, Zusammenfassung der Ergebnisse 1993-1997*
- KONTANI R.
1995 *Relations between Kltpe and Northern Syria during the Third Millenium B.C.*, BAOM 16, p. 109-142
- KÜHNE H.
1983 *Tall Malhat ed-Deru, Eine Station auf dem Wege nach Kappadokien?*, in: R.M.BOEHMER, H.HAUPTMANN eds., *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz, p. 299-308
- LEBEAU M.
1993 *Tell Melebiya, Cinq campagnes de recherches sur le Moyen-Khabour (1984-1988)*, [Akkadica Supplementum IX], Leuven

- McMAHON A.
1998 *The Kuyunjik Gully Soundings, Niniveh, 1989 & 1990 Seasons*, Al-Rafidan XIX, p. 1-32
- MARGUERON J.C.
1991 *Mari, l'Euphrate, et le Khabur au milieu du IIIe millénaire*, BCSMS 21, p. 79-99
- MATTHEWS R.
1994 *Imperial Catastrophe or Local Incident? An Akkadian Hoard from Tell Brak, Syria*, CAJ 42, p. 290-302
- MICHAŁOWSKI P.
1986 *Mental Maps and Ideology: Reflections on Subartu*, in: H.WEISS ed., *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B.C.*, Guilford, Connecticut, p. 129-156
1993 *Memory and Deed: The Historiography of the Political Expansion of the Akkad State*, in: M. LIVERANI ed., *Akkad, The First World Empire, Structure, Ideology, Traditions*, Padova, p. 69-90
- MILANO L.
1995 *Ebla: A Third-Millenium City-State in Ancient Syria*, in: J.M.SASSON ed., *Civilization of the Ancient Near East*, vol. II, London, p. 1219-1229
- MONCHAMBERT J.-Y.
1984 *Prospection archeologique sur l'emplacement du futur lac du Moyen Khabour. Rapport préliminaire*, Akkadica 39, p. 1-7
- MOORTGAT-CORRENS U.
1972 *Die Bildwerke vom Djebelet el Beda in ihrer räumlichen und zeitlichen Umwelt*, Berlin
- NASHEF Kh.
1990 *Archaeology in Iraq*, AJA 94/2, p. 259-292
- ORTHMANN W.
1986 *The Origins of Tell Chuera*, in: H. Weiss ed., *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B.C.*, Guilford, Connecticut, p. 61-70
1990 *Tell Chuera, Ausgrabungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung in Nordost-Syrien*, Damascus-Tartous
1994 *Tell Chuera*, in: H.WEISS, *Archaeology in Syria*, AJA 98/1, 1994, p. 101-158, p. 120-122
- PFÄLZNER P.
1989/90 *Tall Bderi 1985-1987*, AfO 36-37, p. 212-221
1990 *Tell Bderi – the development of a Bronze Age Town*, in: S.KERNER ed., *The Near East in Antiquity, German contributions to the archaeology of Jordan, Palestine, Syria, Lebanon and Egypt*, vol.1, Amman, p. 63-79
- PFÄLZNER P.
1998 *Eine Modifikation der Periodisierung Nordmesopotamiens im 3. Jtsd. v. Chr.*, MDOG 130, p. 69-71
- READE J.
1968 *Tell Taya (1967): Summary Report*, Iraq 30, p. 234-64
1971 *Tell Taya (1968-69): Summary Report*, Iraq 33/2, p. 87-100
1973 *Tell Taya (1972-73): Summary Report*, Iraq 35/2, p. 155-187
1982 *Tell Taya*, in: J.CURTIS ed., *Fifty Years of Mesopotamian Discovery, The Work of the British School of Archaeology in Iraq, 1932-1982*, London, p. 72-78
- SAGHIEH M.
1991 *The Lebanese University Recent Excavations at Tell Kerma: A Salvage Operation on the Middle Khabur, N.E. Syria*, in: *Actes de la XXXVIème RAI, Gand, 10-14 juillet 1989*, MHE, Occasional Publications I, p. 171-184
- SCHWARTZ G.M.
1995 *Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia*, in: J.M.SASSON ed., *Civilizations of the Ancient Near East*, London, vol.I, p. 249-258
- SOLLBERGER E., KUPPER J.-R.
1971 *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris
- SULEIMAN A., TARAQJI M.A.
1995 *Tell Kashkashuk*, Syria 71, p. 170-183

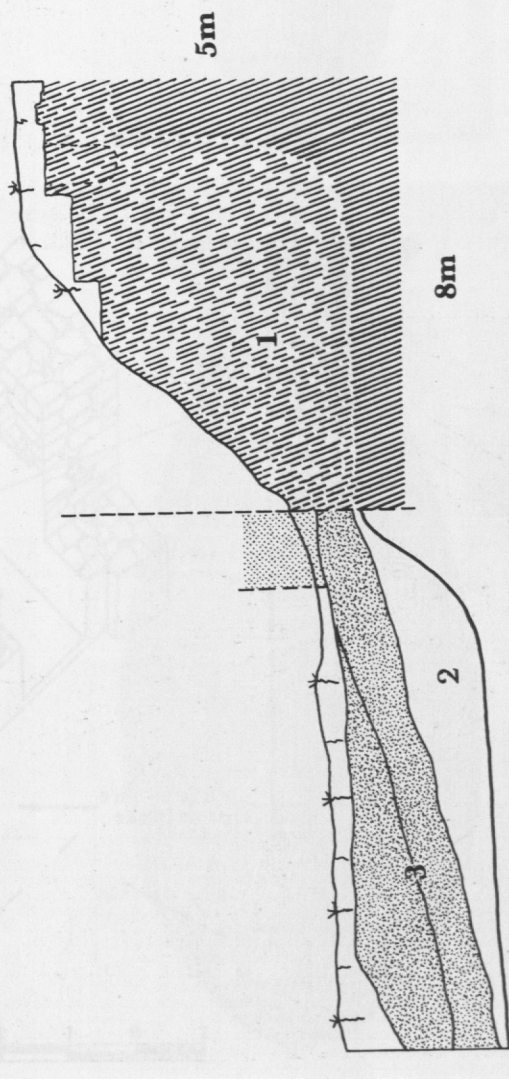
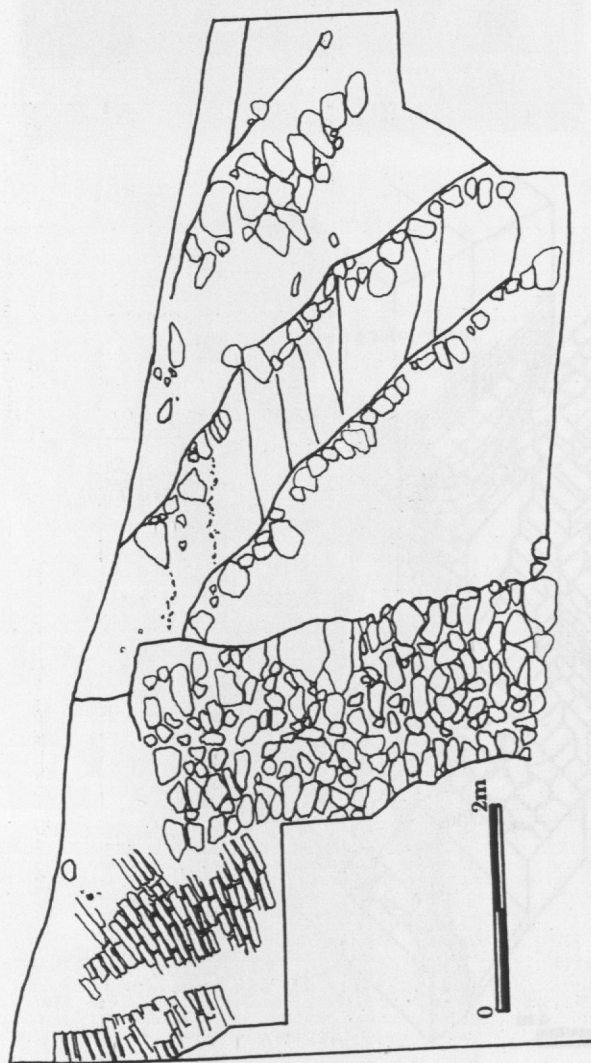
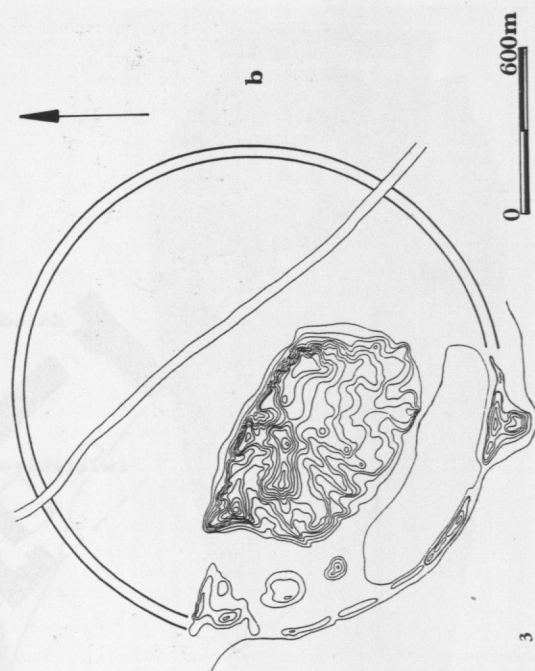
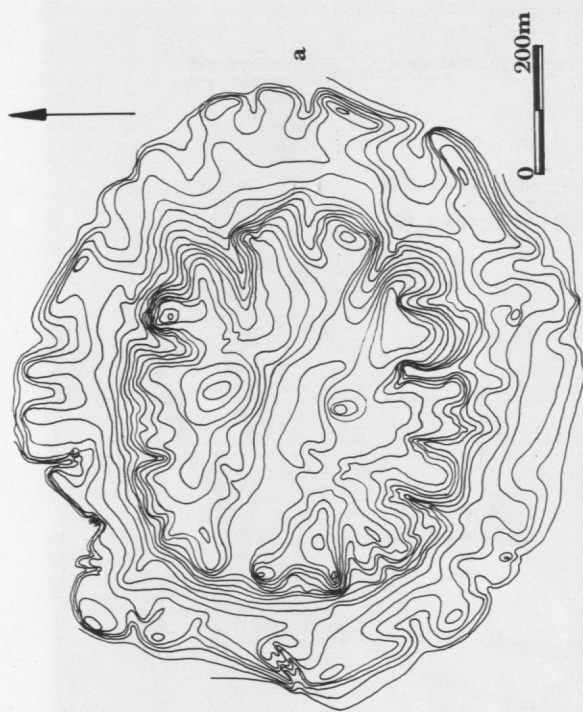

Mapa stanowisk archeologicznych na terenie planowanego sztucznego jeziora nad środkowym Chaburem na południe od Al-Hasaka
(wg MONCHAMBERT 1984: p. 6).

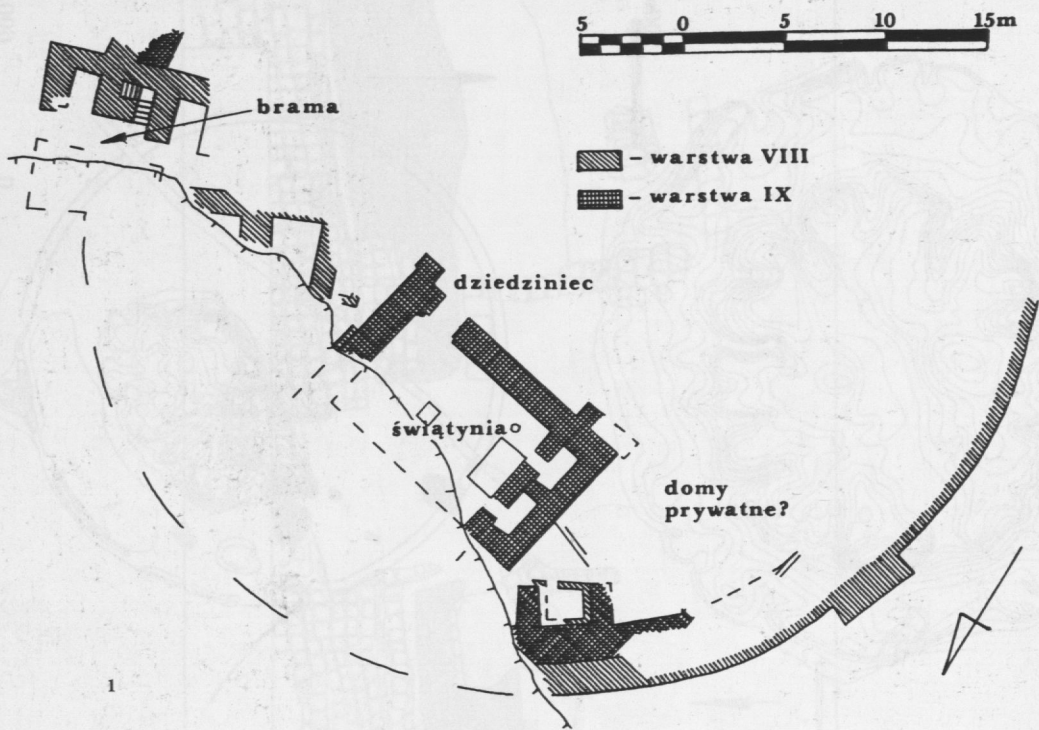
1. Tell 'Atij - rekonstrukcja (na podstawie zaznaczonych na czarno odkopanych fragmentów) przebiegu muru obronnego na stanowisku częściowo zniszczonym przez rzekę. Cięcie poziomowe - 1 m (wg FORTIN 1995; fig.13, p. 39).

2. Tell Bderi, mur obronny, glacis i brama - plan (wg PFÄLZNER 1989/90: p. 217).

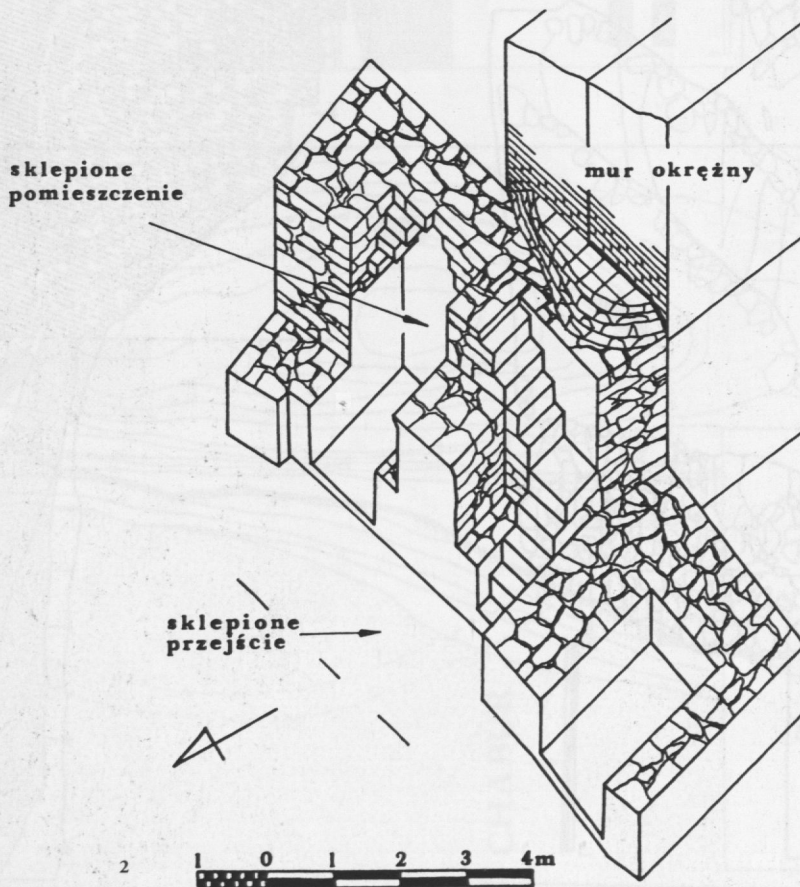

1. Tell Rad Shaqrah, wykop B3 - przekrój przez mur obronny i skarpe (wg BIELIŃSKI 1994: fig. 2, p.167).

2. Tell Mozan - przekrój przez umocnienia obronne w rejonie K (wg BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1988: fig. 12). 1 - mur obronny, 2 - glącis, 3 - depozyt z odciskami pieczęci.

TELL TAYA

Tell Taya - fortyfikacje cytadeli: 1. - plan cytadeli, warstwy IX i VIII (wg READE 1968: pl. LXXVIII); 2. - warstwa VIII, brama - aksonometria (ibid., pl. LXXIX).